

سیاق، دانش رهنی دیوان سالاران ایران

اسدالله عبدلی آشتیانی

مقدمه

ایرانیان را در شمار نخستین مردم جهان، در بودجه‌نویسی و ثبت دخل و خرج و اداره امور مالی به شمار می‌آورند. نمونه بارز آن «علم سیاق» است که از زمان‌های بسیار کهن ایجاد شده و تاکنون به حیات خود ادامه داده. البته در طول تاریخ پرفراز و نشیب دیوان‌سالاری خود، دچار تغییر و تحول تاریخی و شکلی گردیده است.

سیاق، روش و خطی است ویژه در بودجه‌نویسی که در گذشته میان دولتمردان و بازاریان، رواج داشته است. دولتمردان از آن، جهت ثبت دخل و خرج کشور و بازاریان به منظور مکتوب نمودن حساب‌های نقد و جنس در مبادلات تجاری‌شان استفاده می‌کرده‌اند.

نگارش سیاق از راست به چپ و اعداد آن خاص بوده و هیچ شباهتی با اعداد هندسی امروزی ندارد. سیاق دارای خطوطی شکسته و بی‌نقطه است که با قرارگرفتن در کنارهم، دارای مفهوم خاص می‌شود. نوشتن آن مانند اعداد ماقبل، تکراری نیست و هر رقم دارای شکل مستقل است.

دهخدا در لغت‌نامه خود، ذیل واژه سیاق آورده است: «خط سیاق یا سیاق، نوعی از خط و روش نگارش است که با آن اهل دفتر و دیوان، اعداد، مقادیر و اوزان را می‌نوشتند. حساب سیاق روشی است در حسابداری قدیمی و تا پایان دوره قاجار، همه امور محاسبات دیوانی و شخصی با اعداد سیاق نوشته می‌شد و مردم عادی مخصوصاً کسبه با آن می‌نگاشتند.»

سعید نفیسی نیز در کتاب تاریخ خط در ایران آورده: «برای نقد و جنس، این کلمات را به صورت مخصوص که نوشتن آن آسان‌تر باشد و قلب و تحریف در آنها راه نیابد، درآورده‌اند. پیداست که این کار برای اجتناب از ارقام

متعارف است که در آنها ۴،۵۶،۲۳ و صفر به آسانی با هم متشابه هستند. این خطوط مخصوص به ایرانیان که در این مورد خاص چند قرن در ایران به کار می‌رفته‌است، تا جوانی ما جزو خطوطی بود که همه یاد می‌گرفتند و متأسفانه نسلی که از پی ما آمده است، با آن بیگانه است.»

اسناد برجای مانده از سیاق نشان می‌دهد که تفاوت‌های آشکاری میان سیاق دیوانی و سیاق تجاری وجود دارد. سیاق دیوانی در اداره‌ها و سیستم دیوانی رواج داشته و سیاق تجاری بیشتر در معاملات و میان بازاریان به کار می‌رفته، ولی در هر دو شیوه، دو نوع سیاق نقدی و جنسی کاربرد داشته است.

سیاق چیست؟

«سیاق شیوه‌ای است از عدد نویسی رمز گونه برای ثبت و آگاهی از ارقام نقدی (پول) و جنسی (اوزان کالا) که در گذشته تاریخی، در پهنه کشور ایران و سرزمین‌های پیرامون آن متداول بود و تمامی درآمدها و هزینه‌های جاری در جامعه با این ارقام، توسط اشخاص، کسبه، تجار، مؤسسه‌ها و مأموران در دیوان‌های محاسبه، ثبت و ضبط می‌گردید. ممیزان^۱ و حساب‌رسان زیر نظر مستوفیان^۲ بر دخل و خرج این درآمدها و هزینه‌ها نظارت داشتند.»^۳

این علم در طول زمان در مدارس تعلیم داده می‌شد و از مهم‌ترین خواستگاه‌های آموزش آن، مکتب‌ها و مدارس علوم دینی بوده است. «تدریس و آموزش سیاق در مدارس قدیمه در طول تاریخ متداول بوده و سیاق دانان و برجستگان ویژه حسابداری همه از این مدارس فارغ‌التحصیل می‌شدند.»^۴

به مستوفیان و سررشته‌داران دفتر استیفاء، گاه «دراز نویس» هم گفته می‌شده که خود «سابقه پیش از اسلام دارد. در اصل دراز نویسی دنباله محاسبات خط پهلوی است.»^۵

تاریخ خط سیاق

سیاق دانشی است ایرانی و قدمت آن حداقل به دوره ساسانیان بازمی‌گردد که متأسفانه امروزه در حال فراموشی است. عده‌ای از پژوهشگران، ریشه‌های حروف سیاق و علائم ثبت شده در آن را به زمان ساسانیان نسبت داده‌اند و گروهی به دوره اسلامی. کشورداران عصر ساسانی که شامل امراء، دیوان‌سالاران

۱. ممیز: جدا کننده، برتری دهنده؛ ممیزی: رسیدگی، واریسی (فرهنگ عمید، ذیل واژه ممیز).
۲. مستوفی: استیفاء کننده، گیرنده حق، کسی که تمام حق را بگیرد، حسابدار و دفتر دار خزانه (فرهنگ عمید، ذیل واژه مستوفی)؛ مستوفی در لغت اسم فاعل استیفاء و به معنی گیرنده حق است، یعنی کسی که از محاسبان دیگر حساب گیرد و نیز به معنی دفتر دار دیوان و حسابدار و خزانه دار که متصدی دخل و خرج و تنظیم کتابچه دستورالعمل ولایات و حکام مستقل، حاشیه نویسی فرمان و تنظیم مفاصحا حساب بود.
۳. صفی‌نژاد، کوششی در آموزش خط سیاق، ص ۹.
۴. همان.
۵. همان، ص ۹ و ۱۰.

(امور اداری) و محاسبان می‌شدند، جهت بودجه‌نویسی و دخل و خرج کشور پهناور و امپراطوری آن، از نشانه‌هایی استفاده می‌کردند که بعد از سقوط این سلسله برای فاتحان جدید، ناآشنا و غریب بود.

پس از پیروزی قوای اسلام در غرب و شرق - که خود ممالک فراوانی را در برمی گرفت و اداره کردن آن به حساب و کتاب نیازمند بود - برخی از دبیران و حساب‌رسان ایرانی این ارقام و حروف را طی زمان کوتاه به امور دیوانی بازگرداندند. از این زمان به بعد، تغییراتی در خط سیاق صورت گرفت و این کار، پایه‌گذار فراز و فرودهایی طی قرون پسین در خط سیاق شد.

در دوره ساسانیان، حسابداران دخل و خرج مناطق مختلف ایران را با ارقامی رمزگونه می‌نوشتند که ریشه‌های پژوهشی تاریخی و ارقامی سیاق امروز در آنها مستتر است. پس از شکست ساسانیان، حاکمان عرب که بیشتر در جنگ بودند و به گسترش آیین مذهبی و اعتقادی خود می‌پرداختند، حساب و کتاب خراج‌ها و هزینه‌های کشوری را به همان شیوه گذشته در دست ایرانیان باقی گذاشتند. زیرا در دستگاه اداری عرب، افرادی وجود نداشتند که قادر به برگردان دفاتر مالیاتی از فارسی به عربی باشند، ولی حاکمان عرب همچنان در صدد انجام آن بودند تا این که این امر در زمان عبدالملک بن مروان در سال ۸۴ هـ.ق آغاز شد ولی تا اواخر خلافت هشام بن عبدالملک مروان (۱۲۴ هـ.ق. به مدت چهل سال) به طول انجامید، چون مشکلاتی بر سر راه این کار بود؛ چرا که واژه‌ها و اصطلاحاتی در دفاتر مالیاتی فارسی وجود داشت که برگردان آنها ناممکن بود. ولی سرانجام این مهم زیر نظر دبیران ایرانی انجام گرفت و رمزها و واژه‌ها را بر اساس سیاق دوره ساسانی، با بهره‌گیری از نوشته‌های حسابی رقمی (ارقام حروفی) به عربی برگرداندند. ابداع خط سیاق را - به شکلی که امروز موجود است - به «عبدالحمید بن یحیی فارسی» وزیر عبدالملک بن مروان، پنجمین خلیفه اموی (سال‌های حکومت ۶۵ - ۸۶ ق.) و نیز وزیر هشام بن عبدالملک مروان دهمین خلیفه اموی (۱۰۵ - ۱۲۵ ق.) نسبت داده‌اند. خط سیاق جدید، جایگزین خط سیاق کهن - که در حسابداری دوره ساسانیان رایج بود - گردید. بر همین اساس، شکل بسیاری از علائم مورد استفاده در زبان پهلوی، به اعداد و حروف زبان عربی تغییر یافت و تاکنون آن علائم با کمی تغییر باقی مانده و مبنای خط امروزی سیاق گردیده که ریشه در شمارش اعداد حروفی حسابی عربی دارد. البته پس از ابداع خط سیاق جدید، هنوز دیوان خراسان و اصفهان در دست حسابداران زرتشتی بود که به سبک ساسانیان، دفاتر مالیاتی را محاسبه می‌کردند. شاید در روزگار ما نیز بتوان خط سیاق کهن را میان زرتشتیان ایران و هند یافت.

در زمان عبدالملک بن مروان، پنجمین خلیفه اموی (خلافت ۶۵-۸۶ ق.) وزیر مشهورش «عبدالحمید بن یحیی فارسی» مشهور به عبدالحمید کاتب، ریاست دارالانشاء خلیفه را به عهده داشت و سبک منشآت فارسی پهلوی را وارد زبان عربی کرد. عبدالحمید، افضل فضلالی عصر خود، مخترع علم سیاق دفتری و دیوانی است، وی رساله‌ای در شطرنج نیز نوشته بود. عبدالحمید در سال ۱۳۲ ق. به دست «مروان بن محمد مروان»، آخرین خلیفه اموی (خلافت ۱۲۶-۱۳۲ ق.) مشهور به مروان حمار، کشته شد.^۱

۱. همان.

سیاق در قرن هشتم

نگهداری حساب و کتاب و درآمدها، از نیازهای اولیه اقتصادی مملکتی بود که در دفاتر حکومتی ثبت می‌گردید. این حساب و کتاب‌ها از اوایل قرن دوم هجری به سبک دفاتر ایرانیان دوران ساسانی ولی با ارقام حسابی رموزی شکل عربی (اعداد سیاقی) پایه‌گذاری و تداوم یافت. در جلد چهارم تاریخ و صاف، ذیل عنوان «صورت حساب خراج ممالک»، صورت حساب خراج پهنه ممالک اسلامی در زمان خلافت هارون الرشید، پنجمین خلیفه عباسی، (سال‌های خلافت ۱۷۰-۱۹۳) با همان ارقام رموزی (اعداد سیاقی) ثبت شده است.^۱

خط پهلوی در ایران دوره‌های اسلامی، تا مدت درازی به کار می‌رفته است، چنان‌که در سکه‌های پادشاهان طبرستان تا سال ۱۶۱ این خط دیده می‌شود و تا سال ۱۶۸ ق. نیز در شهرری سکه‌هایی به خط پهلوی زده‌اند. تا آغاز قرن پنجم هجری خط پهلوی در ساختمان‌های مهم شمال ایران به کار رفته است، چنان‌که گنبد قابوس که در سال ۴۰۳ ق. ساخته شده، کتیبه پهلوی دارد و برج لاجیم در ناحیه سوادکوه در مشرق راه فیروزکوه به ساری که بر سر قبر ابوالفوارس شهریار بن عباس بن شهریار از پادشاهان مازندران در ۴۱۳ ق. ساخته شده است نیز، کتیبه پهلوی دارد.

خط سیاق در طول زمان در سیستم اداری سلسله‌های سلجوقیان، خوارزمشاهیان، ایلخانیان، صفویان و قاجار به حیات خود ادامه داده، اما مهم‌ترین تحول در دوره قاجار، روی خط سیاق انجام گرفت. در این دوره به علت صلح نسبی و آرامش و امنیت ایجاد شده، این خط به کمال رسید و قاعده‌مند گردید. کتاب‌های مهم و فراوانی در این عصر در قوانین و آداب و رسم آن نگاشته شد، تا جایی که برای محاسبات تجاری و اقتصادی بین مردم عادی هم رواج یافت. کتاب‌های مهم و ارزشمند این دوره عبارتند از: فروغستان، بحر الجواهر فی علم‌الدفاتر، محاسب‌التجار، سیاق مظفری، خلاصه‌السیاق، احسن المراسلات، احسن المحاسبات، سیاق خطیر، اقبال ناصری و ... که به جهت تعلیم و آموزش سیاق تألیف گردید. این نشان از رواج و اهمیت سیاق در آن دوره دارد.

آموزش خط سیاق تا اواسط سلطنت رضا شاه پهلوی، رسماً ادامه داشت و تا سال ۱۳۰۷ ش. کلیه کار اداری و بودجه نویسی کشور با این خط تحریر و ترقیم می‌شد. از این تاریخ به بعد عملاً از سیستم اداری ایران حذف و رسماً حساب ریاضی جانشین آن گردید، اما بین عامه مردم و تجار و کسبه همچنان مورد قبول و استفاده بود.

«تا پایان دوره قاجاریه در ایران، همه امور محاسباتی دولتی و شخصی با اعداد سیاق نوشته می‌شده و مردم عادی، به ویژه کسبه، تا حدود چهل، پنجاه سال پیش نیز محاسبات را با اعداد سیاق ثبت می‌کردند.»^۲

گسترده‌گی و فراگیری آن در عصر قاجار در دو مکان انجام می‌گرفت: مکتب‌خانه‌ها و مدارس طلاب علوم دینی که تمام اسناد عقود شرعی را با اعداد و ارقام خط سیاق کتابت می‌کردند. مکتب‌خانه تربیت میرزایان

۱. همان، ص ۱۰.

۲. صدری، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، شماره ۲۲.

و سیاق دانان را به عهده داشته و سپس آنان را جهت امور استیفا به شهرهای بزرگ می فرستادند. «در گذشته آموختن علم سیاق بین مردم به ویژه کسبه و کارگزاران دولتی آنچنان اهمیتی داشت که اگر کسانی بین طبقات، از سواد خواندن و نوشتن کافی برخوردار نبودند، حساب سیاق را کاملاً می دانستند و آن را خوب و درست می نوشتند، و می خواندند.»^۱

استاد باستانی پاریزی در شرح حال یکی از همین مستوفیان عصر قاجار، میرزا حسین کرمانی و مهارت وی در سیاق و جمع و خرج نویسی وی آورده: «میرزا حسین در خط و سیاق مهارت داشت و وقتی او را به تهران فرستادند، ظرف ۲۵ دقیقه جمع و خرج یک ایالت را تمام و کمال، جمع و تفریح و تحریر می کرد و فقط ۲۵ دینار اختلاف حساب با اسناد موجود داشت.»^۲

رمزی بودن سیاق

این شیوه عددنویسی رمزی گونه، ۵۴ نشانه برای نقد (پول) و ۵۴ نشانه برای جنس (گندم، جو و ...) دارد که با تغییر و ترکیب آنها کوچکترین و بزرگترین مقدار و واحدهای اجناس مشخص می شود و تا ۴۵ مرتبه^{۴۵} (۱۰) می توان محاسبات آن را انجام داد.

مراتب نقد عبارت است از: تومان، قران و دینار. در سیستم اداری و دیوان سالاری، مراتب جنس، چنین است: خروار، من و سیر. در سیستم اداری یا دیوان سالاری (کتابچه های دخل و خرج و برات ها) و در سیاق بازاری و کاسبکارانه، اندکی در نقود و جنس تفاوت وجود دارد.

اصطلاحات سیاق، برخوردار از ارقام نمادین و رمزی در جنس و نقد است و هم بر شیوه ثبت محاسبات و تقسیم بندی موارد به حروف و اشکال مدّات، دفعات و بابت ها و چینش ستونی و متوالی با رعایت همه اصول فنی که مهارت و استادی را طلب می کند که از لوازم علم استیفاء و انشاء و کار دبیران و مستوفیان بود که خود تخصصی ویژه را می طلبید.

سیاق نویسی را طبقه ای خاص در سیستم اداری انجام می دادند و طریقه محاسبه و نیز دستیابی به پیچیدگی و رموز آن توسط استادان مجرب با شیوه ای خاص آموخته می شد و تنها مستوفیان و لشکر نویسان به آن وقوف و اشراف کامل داشتند.

امتیاز و مزایای خط سیاق

۱. سیاق از راست به سمت چپ نوشته می شود و بر خلاف اعداد ریاضی است.
۲. سیاق نوعی اختصار نویسی است، هم در عدد و هم در حروف.
۳. در سیاق عدد و معدود کنار هم قرار دارد یا به عبارتی، عدد در دل معدود است.

۱. همان.

۲. حضرتی، رجال و مشاهیر آشتیان، قم، نشر الماس، ۱۳۸۲، ص ۱۸.

۴. در سیاق، صفر وجود ندارد، که خود مناقشه برانگیز است.
۵. سیاق در عین عدد بودن، نوعی خط است.
۶. در سیاق امکان تغییر و جابه‌جایی اعداد، ناممکن و تقریباً صفر است.
۷. دفاتر جمع و خرج و صورت حساب‌های نوشته شده به خط سیاق، زیباست و از جنبه هنری هم بدان می‌توان پرداخت.
۸. خط سیاق، بخش مهمی از تاریخ اداری و دیوان‌سالاری حکومت‌های ایرانی است که طی صدها سال، در اسناد و مدارک به جا مانده، حضور بلامنازع و فراگیر داشته و بخش اعظم اسناد حداقل دویست ساله اخیر ایران با این خط عجین شده است. آشنایی با سیاق، بخش اعظم تاریخ را در بودجه نویسی و نظام مالی در اسناد تاریخی، روشن و آشکار می‌سازد.
۹. خط سیاق، قلمرو فرهنگی فراگیر آن سوی مرزها، از چین و جاده ابریشم تا شبه قاره هند، ترکیه و حتی مصر را دربر می‌گرفت که خاستگاه تجارت و بودجه‌نویسی بخش مهمی از اقوام متمدن جهان قدیم بود.

سخن آخر

پژوهش، تحقیق و آموزش خط سیاق، از جمله مهم‌ترین لوازم علم سندشناسی و سند پژوهشی است، چرا که نیاکان ما از نخستین مردمان در بودجه‌نویسی و کشورداری بودند که به‌طور مکتوب، دخل و خرج مملکت را محاسبه و به اجرا می‌گذاشتند. حاصل آن هزاران برگ سند در آرشیوهای خصوصی و دولتی ایران است که بخش عظیمی از تاریخ اداری و اجتماعی ما را شامل می‌شود. این اسناد آمیخته به خط سیاق است و بازخوانی و برگرداندنشان یک وظیفه ملی است.

دانستن خط سیاق برای مطالعه اسناد اقتصادی و دیوانی تاریخ ایران، ضرورت تام و تمام دارد. با این حال در هیچ یک از گروه‌های تاریخ دانشگاه‌های ایران تدریس نمی‌شود و استادان اندکی هستند که در خواندن آن تبحر دارند.

منابع:

۱. صفی‌نژاد، جواد، کوششی در آموزش خط سیاق، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۷.
۲. صدری، مهدی، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، شماره ۲۲.
۳. حضرتی، صادق، رجال و مشاهیر آشتیان، قم، نشر الماس، ۱۳۸۲.

Handwritten manuscript in Azeri script, likely a collection of poems or lyrics. The text is arranged in several columns and rows, with some lines underlined. The script is a cursive style characteristic of Azeri calligraphy. The text includes various phrases and lines, some of which appear to be titles or headings, such as "دره سرار رشع" and "دره سرار رشع ۲". The handwriting is dense and fills most of the page.

(سند شماره ۶)

مصارف و مخارج کشوری آذربایجان